

М. М. Будзар

ОПОЗИЦІЙНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА САДИБНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ ХІХ СТ. (НА МАТЕРІАЛІ ПОЛТАВЩИНИ ТА ЧЕРНІГІВЩИНИ)

Сільська дворянська садиба як факт матеріальної та духовної культури України ХІХ сторіччя в останній час не раз ставала об'єктом комплексного вивчення, передусім в історичному, мистецтвознавчому, краєзнавчому, культурологічному аспектах. Багатоплановість аналізу садибної культури уможливується і синтетичним характером самого явища, яке є результатом об'єднання різних форм діяльності людини (господарчої, соціальної, художньо-естетичної), і намаганням ґрунтовно дослідити спектр проблем суспільно-політичного та духовного життя України у ХІХ сторіччі, коли, будучи суб'єктом Російської імперії, українські землі вступили у той період побутування, що нерідко визначається науковцями як “доба класичного відродження кінця ХVІІІ — початку ХХ ст.” [1].

Серед вже апробованих ракурсів тлумачення теми садибної культури одним з найбільш результативних є той, що поєднує у собі елементи історичної антропології та філософсько-культурологічного підходу, — “садиба як модель світу”. Такий напрям дослідження завойовує все більше прихильників серед вітчизняних науковців, передусім тому, що дозволяє висвітлити низку питань, пов'язаних з процесами еволюції панівної верстви в історико-соціальних межах окремих регіонів, визначенням ролі дворянської еліти у забезпеченні культурно-освітнього процесу з кінця ХVІІІ — до другої половини ХІХ ст. Цей підхід представлений у культурологічних роботах [2], розвідках з регіональної історії та культури [3], краєзнавчих виданнях [4], дисертаційних дослідженнях [5].

Одним з продуктивних способів реалізації антропологічного підходу до вивчення садибної культури України ХІХ ст. є дослідження відносин між культурним простором садиби та імперською владою. Певні напрацювання у цьому напрямі вже зроблені українськими науковцями від середини ХХ до початку ХХІ сторіч [6], але проблема опозиційності як важливої типологічної ознаки культурного середовища дворянської садиби фактично не була предметом спеціального аналізу.

Виявляється доцільною характеристика ідеологічної складової садибної культури України XIX ст. з позиції проявів опозиційних настроїв у зв'язку з таким явищем, як формування національної еліти і того своєрідного соціального стану, що у вітчизняній науці традиційно носить найменування "інтелігенція".

Продуктивним є дослідження форм реалізації опозиційних настроїв у межах сільської садиби українського панства (передусім лівобережного) впродовж XIX ст. Така розвідка має відбуватися на підставі тлумачення дворянської садиби як культурного утворення, що розвивалося у власному просторово-часовому континуумі, відзначалося певними типологічними рисами та моделлю поведінки.

Користуючись антропологічним підходом до розгляду питання опозиційності як фактору, що визначав своєрідність функціонування багатьох маєтків українського панства від останньої третини XVIII до кінця XIX ст., треба виділити як одну з провідних таку немаловажну ознаку садибного світу, як його суто особистісний характер. Ця риса була притаманна дворянській сільській садибі як загальноімперському явищу [7].

На відміну від столиць та великих міст, де дії дворянина підлягали чіткій регламентації "вищого світу" або правилам життєдіяльності соціуму в цілому, у замкненому садибному світі майже все залежало від психологічних якостей, міри освіченості, духовних інтересів господаря. Згідно з твердженням російських культурологів, "... в центрі усадебного мира стоял человек, организующий в соответствии со своими представлениями о частной жизни окружающее пространство..." [8].

Внутрішнє життя садиби природно протиставлялося зовнішньому світові, пов'язаному з такими поняттями, як "служіння", "обов'язок", "кар'єра". Якщо в культурній традиції західноєвропейських країн з початку XIX ст. поширилися настрої втечі від дисгармонії урбанізму та світу промисловості, то на теренах Російської імперії мисляча частина суспільства (інтелектуали — "інтелігенція") знаходилася в опозиції передусім до всеохоплюючого бюрократизму імперської влади.

У структурі відносин між державою та підданими особистісний фактор нерідко виконував роль механізму регуляції форм поведінки: ще на початку XIX ст. постійне проживання

у маєтку могло бути примусовим і розцінюватися як покарання, але й нерідко демонструвало свідому відмову опозиційно налаштованого дворянина від участі у справах держави. Дворянській садибі, як території “окультуреній”, була притаманна певна соціальна ситуація, у межах якої вона розвивалася як простір, запрограмований на приватне життя, та протистояла середовищу, призначеному для державно-політичної діяльності [9].

Ще однією ознакою садибної культури, пов’язаною з опозиційними явищами в її структурі, є елітарний характер. У світі садиби були представлені основні види верхівки тогочасного суспільства — еліта влади (сановні службовці, близькі до трону), економічна еліта (багаті землевласники), освічена еліта (перші покоління російської інтелігенції), еліта минулого (родини, чия впливовість обумовлювалася попереднім етапом історії).

Але на українських землях ці загальні типологічні властивості виявлялися в окремий спосіб, що було обумовлено національними та історико-соціальними особливостями (трагічними обставини входження в імперський простір, регіональними особливостями перетворення різних “гілок” староукраїнського панства “... на загальноросійський стан — на “шляхетне російське дворянство” [10].

Цікавий матеріал в аспекті виявлення фактору опозиційності надають землі колишньої Гетьманщини, де на межі XVIII-XIX сторіч, спочатку у кордонах Малоросійської губернії, потім у складі Полтавської та Чернігівської губерній (створені 27. II. 1802року), земельні володіння українського дворянства (поняття територіальне, тому що за етнічним походженням цей стан виявився досить строкатим) остаточно прийняли форму “садиби”.

Ставши на службу уряду Російської імперії, лівобережне панство (утворене протягом 1780-х — 1830-х років передусім з козацької старшини) фактично зрадило національні інтереси і до свого привілейованого становища додало на сторіччя найменування “асимільованого”. Але за етнічним складом, особливостями історичної біографії родів, політичними та культурними пріоритетами представники цієї соціальної групи зберігали власну особність, хоча у переважній більшості під-

тримували традицію лояльної служби цареві (З. Когут назвав її “... важливим елементом колективного міфу української шляхти...”) [11].

На землях Полтавської та Чернігівської губерній нащадки української старшини користувалися у побуті українською мовою, захоплювалися збиранням і публікацією історичних першоджерел, етнографічних матеріалів. Місцем втілення духовних уподобань, професійних інтересів, політичних симпатій полтавського та чернігівського дворянства (сімей Галаганів, Маркевичів-Марковичів, Білецьких-Носенків, де Бальменів, Горленків, Райзерів — Скаржинських, Білозерських-Кулішів, Гоголів-Яновських, Тарновських, Стороженків, Капністів, Полетик, Родзянок, Білухо-Кохановських, Дунин-Борковських, Скоропадських, Грановських, Апостолів, Лизогубів, Милорадовичів, Забіл та багатьох інших) стали їх родинні осередки. Занурення у приватний світ садиби уможливило відмову від офіційної громадської діяльності та, безумовно, сприяло виявленню опозиційних настроїв. Але в умовах активізації національного руху значущим було й те, що, “... дворянські садиби перебрали на себе децентралізаторську функцію, стаючи острівцями самостійного культурного життя...” [12].

В умовах конституційної нелегітимності культурного та політичного буття в Україні простір лівобережної садиби став базисом для втілення “ідеологічно чужих” або антиурядових дій та настроїв господаря. Маєтки Полтавщини та Чернігівщини використовувалися їх власниками для заснування таємних масонських лож (садиба Тарновщина В. В. Тарновського у передмісті Полтави [13]). Цікавими у цьому плані є гіпотеза про існування масонського осередку у 1830-ті роки у маєтку Тарновських Качанівка (підтвердженням такої версії слугують просторове планування садиби, освячення садибного храму в ім'я улюбленого масонами Святого Георгія Хозевіта, влаштування зали у підвалинах церкви та інше [14]).

Досить відомою є роль дворянських сільських помешкань в активізації декабристського руху в Україні. У першу чергу це були родові володіння (с. Липове, зараз — Талалаївський район Чернігівської області, де минуло дитинство О. І. Якубовича (1797-1845); с. Понурівка Глухівського повіту Чернігівської губернії, зараз — Сумська область, де у першій половині

1820-х років жив О. Ф. фон-дер Брігген (1792-1859), та інші). Окрему групу складають ті садиби (с. Хомутець, с. Обухівка, зараз — Миргородського району Полтавської області), що були діючими центрами опозиції, з яких завдяки особистим контактам власників підтримувався зв'язок із такими ж володіннями у інших губерніях, передусім, на Київщині.

Своєрідне культурне коло утворили маєткові помешкання, пов'язані з діяльністю Т. Г. Шевченка у 1840-і роки. Хоча, за висловом В. А. Потолицького, дії їх власників мали “... більш культурницько-меценатський, аніж політичний характер” [15], все ж таки об'єктивно духовна історія цих садиб додає вагомих штрихів до картини ідейних настроїв української еліти зазначеного часу.

У 2-й половині XIX сторіччя, в умовах зміни ідеологічних пріоритетів, старовинні садиби іноді використовувалися як місця переховування радикально налаштованої молоді, членів терористичних організацій (з цього приводу можна згадати “культурне гніздо” родини Лизогубів у Седневі, що з кінця 1860-х років перейшло у володіння одного з засновників організації “Земля і воля” Д. А. Лизогуба (1850-1879).

Все сказане дозволяє дійти висновку, що культурне поле дворянської садиби протягом сторіччя не втрачало функції забезпечення політичної незалежності дворянина поза державною службою.

Садиби Лівобережжя демонстрували увесь спектр виявлення фактору опозиційності. На самому початку XIX ст. осередям “дворянської фронди” нерідко були представницькі резиденції можновладців.

Одним з таких центрів опозиції стали Кибинці (зараз — Миргородський район Чернігівської області) — центр полтавських маєткових володінь “вельможі минулого” Д. П. Троцинського (1754 — 1829), котрого, за свідченням О. І. Михайлівського-Данилевського, полтавські дворяни вважали оракулом у ставленні до політики царського уряду 1810-х років, тоді як будинок у Кибинцях “... служил в Малороссии средоточиєм для либералов...” [16]. Маючи визначені риси культурно-мистецького салону [17], садиба у Кибинцях була місцем зустрічі як старшого покоління дворян-опозиціонерів (В. Капніста, представників клану Родзянків, П. Білухи-Кохановського,

М. Миклашевського, інших), так і політичних діячів нової епохи (М. Бестужева-Рюміна, М. та С. Муравйових-Апостолів, М. Луніна, О. та С. Капністів). Крім того, слугуючи базою приватного театру, культурний простір садиби став ареною для зародження національної драматургії та реалізації тих сценічних задумів, що були неможливі у “просторі імперії” (постановка “Ябеди” В. В. Капніста). Водночас можна зазначити, що опозиційні прояви виявлялися в атмосфері Кишинівців непослідовно (це обумовлено, можливо, збереженням ознак утворення як розважальної резиденції).

Деякі садиби дворянства Полтавщини та Чернігівщини спільної з маєтком у Кишинівцях типологічної групи (власність представників старовинних заможних родин, помітних у суспільно-політичному житті країни) зберігали ознаки опозиційних осередків до 2-ї половини XIX ст., що обумовлювалося (як і у випадку з Д. П. Троцинським, тільки в інших історичних умовах) особою власника.

Прикладом може слугувати родова садиба шляхетського сімейства Галаганів у селі Сокиринці (Прилуцького повіту Полтавської губернії, зараз — Ічнянський р-н Чернігівської обл.), що з кінця 1840-х рр. належала громадському діячу та меценату Г. П. Галагану (1819-1888). Багатопланова діяльність Г. П. Галагана відбувалася передусім за межами Сокиринця, але садиба слугувала місцем спілкування відомих представників української та російської інтелігенції (тут бували Л. М. Жемчужников, І. С. Аксаков, П. О. Куліш, М. А. Рігельман, М. В. Лисенко, М. І. Костомаров, В. П. Горленко та інші), а для самого власника стала осередком пам’яті про українську старовину, спонукавши його до етнографічних розвідок, збереження та упорядкування архіву, підтримки народного мистецтва, популяризації давніх театральних форм, активізації інтересу до української архітектури [18]. Хоча свідомо Г. П. Галаган не відокремлював себе від лояльно налаштованого дворянства, його дії сприяли розвитку історичної самосвідомості нації, тим самим набуваючи ознак “латентної” опозиційності. У деяких випадках, як, наприклад, відомому “Листі про малоросійський будинок”, Г. П. Галаган відкрито висловлював бажання довести правомочність національних форм художнього мислення (“... разве не отказывают нам... даже в отдельности языка

и в своеобразности всей нашей народности, называя все это случайными оттенками?”) [19].

Ще один варіант виявлення опозиційних настроїв був представлений у культурній біографії тих садиб, що належали представникам першого покоління української творчої інтелігенції, з її становленням дослідники пов'язують активізацію протягом ХІХ ст. національного руху, “... який базувався не стільки на історичній легітимності, скільки на етнолінгвістичних підставах...” [20]. Визначальною рисою культурного простору цих садиб була активна просвітницька діяльність власників, в цей спосіб перші представники національної інтелігенції виявляли опозиційність і по відношенню до центральної влади, і по відношенню до того дворянства, “світської маси”, що безумовно приймала імперську реальність.

Показовою у цьому відношенні була садиба поета, драматурга, громадського діяча В. В. Капніста (1758 — 1823) у селі Обухівка (Велика Обухівка Миргородського повіту Полтавської губернії). Світоглядні переконання В. В. Капніста (автономістські уподобання, натурфілософські ідеї та просвітницькі ідеали) обумовили своєрідність Обухівки як “культурного гнізда”, яке водночас слугувало основою для літературної праці господаря та середовищем для визначення настроїв опозиційно налаштованої молоді так званого “декабристського кола”.

В. В. Капніст репрезентував настрої тієї частини лівобережного дворянства, котра підкреслювала незалежність від політики центрального уряду. Прагнення шукати приватного щастя “... в уединении, ... в созерцании прекрасной девственной природы” [21] неодноразово висловлювалося поетом у численних листах та віршах (“Обуховка”, “В память береста”, “Заход солнца”). У системі імперських суспільних відносин біографія “сільського мешканця”, котрий живе у розумно впорядкованому мікрокосмі приватного побутування, набирала певних ознак соціальної поведінки, підтверджуючи політичний статус садиби як простору для реалізації “вільного вибору” опозиційно налаштованого дворянина.

Навіть у пореформений період фактор відокремленості маєткового володіння, що слугував гарантією “втечі” не тільки від законоположень офіційної влади, але й від загальнопоширених суспільних переконань, не втратив актуальності. Зокрема, мрії

про “хутірське життя” визначили обставини останніх десятиріч життя П. О. Куліша (1819-1897), котрий у 1870-х роках зміг викупити родову садибу своєї дружини О. М. Білозерської-Куліш (Ганни Барвінок, 1828-1911), хутір під назвою Мотронівка (Борзнянський повіт Чернігівської губернії — тепер у складі с. Оленівка Борзнянського району Чернігівської області). У Мотронівці (“Ганниній пустині”) П. О. Куліш закінчив життєвий шлях, “... замкнувшись в етих комнатах по образу тех запорожцев, которые оканчивали жизнь в отшельничестве...” [22].

Таким чином, виявлення різноманітних форм дворянської опозиційності у межах “садибного світу” в Україні ХІХ ст., передусім на землях Полтавщини та Чернігівщини, може розглядатися як ще одне заперечення концепції про беззастережну відданість представників цієї соціальної страти трону та цареві.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що багатоманітні прояви фактору опозиційності як складової духовного простору дворянської сільської садиби в українських землях (передусім на Лівобережжі) були обумовлені такими типологічними ознаками цього історико-культурного феномену, як особистісний характер, елітарність, замкненість та приватність способу життєдіяльності. Індивідуалістичний зміст садибних утворень став виразом складних відносин між центральною владою та дворянством, що в українських землях обумовило поширення національного руху, який навіть у культурницько-меценатських формах може бути розглянутий як красномовне свідчення ідеологічного опору. Саме в культурній атмосфері дворянської садиби, цієї оази інтелектуальної та моральної незалежності, виховувалося перше покоління вітчизняної інтелігенції, дії якого певною мірою обумовили формування української національної ідеї, що розроблялася впродовж сторіччя.

Це, у свою чергу, дозволяє дійти висновку, що напрям вивчення дворянських садиб України ХІХ ст. (передусім на Лівобережжі) як своєрідного культурного простору, однією з важливих ознак якого є явище опозиційності, можна визнати перспективним у плані дослідження еволюції ідеології суспільства та розробки антропологічного аспекту вивчення вітчизняної культури.

Джерела та література:

1. Колесник І. І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Український історичний журнал. — Січень-лютий 2002. — №1(442). — К.: Наукова думка. — С. 32.
2. Поезія українського парку // Хроніка 2000. — К.: КФСРМ., 2001. — №41-42. — 798с.; Никоненко Т. М., Безклубенко С. Д. Мастковий салон Д. Трошцінського // Матер. наук. практ. конф. “Культурологічні засади технічного та промислового дизайну”/ Національний авіаційний університет. — К., 2004. — С. 77-80.
3. Колесник І. І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Український історичний журнал. — Січень-лютий 2002. — №1(442). — К.: Наукова думка. — С. 26-37.
4. Північне Лівобережжя та його культура XVIII — початку XX ст. — Суми: РВВООП, 1991. — 92 с.
5. Опанасенко В. З. Роль чернігівського дворянства в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті України 1785-1860 рр.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — Харків, 2003. — 20 с.; Ткаченко Т. В. Громадська та благодійницька діяльність Г. П. Галагана: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2003. — 17 с.; Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце та роль в історії України XIXст.: Дис. ... канд. істор. наук. Спец. 07. 00. 01 — Історія України. — Кривий Ріг, 2006. — 252с.
6. Кривошея В. В. Еліта нації і еліта суспільства (або деякі питання української генеалогії) //Розбудова держави. — 1997. — № 11. — С. 1-2. Оглоблин О. П. Проблема українських зв'язків Шевченка // Студії з історії України: Статті та джерельні матеріали. /Ред. Любомир Винар. — Нью-Йорк — Торонто: Українське історичне товариство, Українська вільна академія наук у США, 1995. — С. 64-79; Потульницький В. А. Український консерватизм як ідеологія та соціальна політика перед становленням другого українського гетьманату //Вісник Київського лінгвістичного університету. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 68-118.
7. Летагин Л. Н. Русская усадьба: миф, мир, судьба // Русская усадьба. Сборник ОИРУ. Вып. 4 (20). Коллектив авторов. Научный редактор-составитель Л. И. Иванова. — М.: ОИРУ, 1998. — С. 255.
8. Марасинова Е. Н., Каждан Т. П. Культура русской усадьбы // Очерки русской культуры 19 века. Общественно-культурная среда. — М.: МГУ, 1998. — С. 268.
9. Лотман Ю. М. Художественный ансамбль как бытовое пространство // Лотман Ю. М. Избранные статьи. — Т. 3. — Таллинн: Александра 1992. — С. 318.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2 т. Т. 2. — К.: Либідь, 1993. — С. 268.
11. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 — 1830. — К.: Основи, 1996. — С. 241.
12. Історія української культури у 5-ти томах: Історія української

- культури 2-ї пол. XIX ст. Т. 4. Кн. 2 / Бондар М. П., Загайкевич М. П., Пилипчук Р. Я. та інші. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 650.
13. Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства. 1802 — 1902. Очерки по архивным данным. Вып. 2. — Полтава: Изд-е полт. дворянства, 1907. — 320 с.
 14. Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце та роль в історії України XIXст.: Дис. ... канд. істор. наук. Спец. 07. 00. 01 — Історія України. — Кривий Ріг, 2006. — С. 135-136.
 15. Потульницький В. А. Український консерватизм як ідеологія та соціальна політика перед становленням другого українського гетьманату // Вісник Київського лінгвістичного університету. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 90.
 16. Михайловский-Данилевский А. И. Из воспоминаний. 1824 год // Русская старина. — 1900. — Т. 104. — №10. — С. 214.
 17. Никоненко Т. М., Безклубенко С. Д. Маєтковий салон Д. Троцінського // Матеріали науково-практичної конференції “Культурологічні засади технічного та промислового дизайну”/ Національний авіаційний університет. — К., 2004. — С. 77-80.
 18. Ткаченко Т. В. Громадська та благодійницька діяльність Г. П. Галагана: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2003. — 17 с.
 19. Галаган Г. П. Письмо о малороссийском “будынке” // КС. — 1904. — Т. 86. — №7-8. — С. 2.
 20. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 — 1830. — К.: Основи, 1996. — С. 263.
 21. Капнист В. В. Письмо к Г. Р. Державину. 20 июля 1786г. Обуховка // Капнист В. В. Собр. соч. в 2-х тт. Т. 2. Переводы, Статьи. Письма. / Ред., вступ. ст. и примеч. Д. С. Бабкина. — М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1960. — С. 287.
 22. Н. Ш-ров. У могилы П. А. Кулиша и В. М. Белозерского // Киевская старина. — К., 1899. — Т. LXVI. — № 9. — С. 376.

Анотації

Будзар М. М. *Оппозиционность как составляющая усадебной культуры Украины XIX ст. (на материале Полтавского и Черниговского районов).*

Данная статья рассматривает явление оппозиционности как фактор, определивший своеобразие усадебной культуры Украины XIX ст., прежде всего на полтавских и черниговских землях, в связи с вопросами становления идеологии национальной интеллигенции.

Budzar M. M. The opposition as the constituent of farmstead culture of Ukraine in the 19th century (on the materials of Poltava and Chernigiv lands).

This article examines the phenomenon of opposition as the factor defining the originality of farmstead culture in Ukraine in the 19th c. which manifested itself mainly in Poltava and Chernigiv regions in the connection with the problems of national intelligentsia ideology formation.

Т. Г. Гончарук

**РОЛЬ “КОММЕРЧЕСКОЙ ГАЗЕТЫ” У СКАСУВАННІ ПІЛЬГ
ОДЕСЬКО-КАВКАЗЬКОГО ТРАНЗИТУ 1831 Р.**

У першій половині ХІХ ст. помітним явищем українського товарообміну був “одесько-кавказький транзит”, що існував в силу надання Одесі прав порто-франко (16 квітня 1817 р.) та сухопутного транзиту (14 серпня 1818 р.), я також торговельних пільг, наданих Закавказькому краю 8 жовтня 1821 р. [1] Зазначений транзит зв’язував Персію та Закавказзя з німецькими промисловими виробниками маршрутом Лейпциг — Броди — Радзивилів — Одеса — Редут-Кале — Тбілісі — Персія. Проте вищезгадані пільги були надані Закавказзю терміном на 10 років. У другій половині 1820-х рр. мала місце гостра дискусія між апологетом фіскальних інтересів імперії міністром фінансів Є. Канкріним та захисниками інтересів промисловості Центральної Росії, які вимагали завершення дії митних пільг Закавказзя, та генерал-губернатором Південної України М. Воронцовим, “головним управляючим Грузією” О. Ермоловим, тбіліським губернатором М. Сипягіним та іншими захисниками “місцевого економічного інтересу”, які наполягали на продовженні терміну дії пільг після 1831 р.

Зазначеному протистоянню вже приділялася певна увага в історіографії (особливо у працях П. Міллера та О. Оглобліна [2]), проте багато його аспектів ще не набули належного висвітлення. Це, зокрема, стосується і ролі, що її тоді відіграла преса й особливо “Коммерческая газета”. Фундацію цього друкованого органу Департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства фінансів Є. Канкрін називав серед головних досягнень цієї установи у звіті за перші 10 років свого керів-